

ХУДОЖНЯ ЛІТЕРАТУРА В ПРОСПЕКЦІЇ РИТОРИКИ: АСПЕКТ ВИРАЖАЛЬНИХ РИТОРИЧНИХ ЗАСОБІВ

У системі навчальних дисциплін література посідає особливе місце. Кожний літературний твір є віддзеркаленням життя певної епохи. Вивчення витворів мистецтва слова пов'язує процес навчання з життям, з реальними проблемами життєдіяльності. Художня література й тексти в художньому стилі посідає чільне місце в царині плекання творчої особистості молодого людини, що вступає в складний світ протиріч і життєвих проблем.

Нині до риторики виник суспільний інтерес, адже новий час маніфестує нові вимоги до мовленнєво-комунікативної підготовки людини (суспільство потребує, щоб його члени вправно й досконало володіли словом). Риторичні вміння й навички в сукупності з риторичною компетентністю стають складниками результативної бази освіти на всіх рівнях. Одним із компонентів риторичної освіти є вправність у риторичному аналізі й характеристиці риторичних засобів мовлення, зокрема, мовлення художньої літератури. Зазначене дозволяє зробити висновок про **актуальність проблематики дослідження**.

Контекст художньої літератури (літературно-художніх творів) в риторичній дослідженні О. Волковим, Ж. Дюбуа, О. Зарецькою, Н. Кнехт, Х. Леммерманом, Ф. Пиром, Ю. Рождественським, А. Триноном, В. Харченко та ін. Проблема виражальних засобів мовлення, зокрема, риторичних висвітлена в теоретико-прикладних напрацюваннях О. Авелічева, Д. Александрова, В. Аннушкіна, М. Бахтіна, О. Волкова, Ч. Далецького, Ж. Дюбуа, Н. Іпполітової, А. Князькова, Т. Ладиженської, Л. Мацько, С. Мінеєвої, А. Папіної, Ю. Рождественського, В. Русецького, Г. Сагач, О. Сковороднікова, В. Телії, В. Топорова, О. Чувакіна та ін. Проте, варто зазначити, залишається не розв'язаною проблема риторичного аналізу творів художньої літератури (з іншого боку, у процесі літературознавчого аналізу досі не акцентовано пильної уваги до риторичних засобів художнього мовлення).

Мета статті – розглянути риторичний контекст художньої літератури. Визначену мету реалізовано в таких **завданнях**: 1) висвітлити виражальний аспект художньої літератури (текстів художнього стилю) через призму риторики; 2) схематично окреслити систему аналізу риторичних засобів у текстах художньої літератури (у художньому мовленні); 3) визначити лінгводидактичні особливості вивчення риторичних засобів у загальноосвітній школі.

Література (художня література) – це перш за все особливе використання мови. Теорія цього особливого використання, на думку колективу авторів фундаментальної праці «Общая риторика : группа м («мю»)», і є в першу чергу предметом загальної риторики [7, с. 37]. У згаданій праці вказано: «Визначення літератури як перетворення мови співзвучне, по-перше, із сучасним трактуванням мистецтва як творчості, а по-друге, з таким давнім спостереженням: літературна творчість – це формальна переробка мовного матеріалу» [7, с. 47]. Подібні судження висловлює О. Волков: «Художня література є своєрідною лабораторією мови, оскільки в процесі художньої творчості виробляються досконалі та емні прийоми вираження. Художня література відображає й виражає ідеї і робить їх загальним надбанням» [3, с. 5].

В усіх мовах, як зазначає О. Зарецька, центральне положення посідає ужитково-літературний стиль, який побутує в широкому повсякденному спілкуванні та художній літературі, – «нейтральний» різновид літературної мови, на тлі якого проявляються особливості інших функціональних стилів, що відображають відмінності типів ситуації

спілкування [4, с. 379].

Основними для риторики є поняття етосу, пафосу й логосу. Через призму цих основних категорій риторики дослідники розглядають художню літературу. Про етос художнього твору, на наш погляд, говорити не варто (принаймні, у межах статті), оскільки поняття етосу пов'язують з читачем, а також із місцем, часом, терміном мовлення та іншими характеристиками мовленнєвої ситуації (ситуації спілкування), що важко враховувати, ведучи мову про продукт літератури як мистецтва слова.

Ю. Рождественський проаналізував пафос художньої літератури. На його думку, художня література має спиратися у своєму змісті на смисли відомих читачеві текстів і містити вимисел, оскільки вона не повинна спиратися на факти й бути перевіреною логічними критеріями. Пафос художньої літератури полягає в тому, щоб створити художній вимисел, створюючи правдоподібну модель ситуацій, які мають місце в суспільстві, природі, техніці. Художнику слова забороняється не виробляти свій стиль і запозичувати чужі тексти. Для художньої літератури характерні такі види пафосу: створення нової картини світу чи його частин; епічна проблематика, відображення розвитку знання. У свідомості суспільства пафос художньої літератури створює довіру до неї як до критерію розвитку етики, прагнення до новизни й загального оновлення життя людей [8, с. 503–506].

Стосовно літературного пафосу в контексті нашого дослідження заслуговують на увагу висновки О. Волкова. На думку вченого, щоб художній твір читали, літератор повинен використовувати теми, які б читач упізнавав і цінував. Автор організує сюжет таким чином, щоб місцевий колорит чи обстановка були представлені незвично для читачів або ж під прийнятним для них кутом зору. Особливістю художньої літератури є читацький інтерес до літератора. Інтерес цей виникає тому, що новим у художньому творі є не зміст, а стиль, словесний образ вираження, сам образ автора. «Художник нового часу виконує естетичне й ідейне замовлення читача, створюючи вигаданий образ і виражаючи його всією сукупністю наявних художніх засобів» [2, с. 29]. Літературний пафос являє собою з погляду мовленнєвої техніки смислову перспективу висловлювання, у якій мають місце три опорні позиції: образ автора, предмет мовлення та загальні місця – співвідношення яких задає напрям і можливості розгортання стилю твору. Романтичний пафос, наприклад, пов'язаний з ідеальною любов'ю чи добротою, мужністю, гнівом, самовідданістю, пізнавальною емоцією, патріотизмом, вірою, творчістю, великодушністю, відповідальністю, почуттям власної гідності, працелюбством [3, с. 8–10].

Вище нами виділено слова за значенням *«виражати»*, і це не випадково. Проміжним висновком дослідження може слугувати твердження: розглядаючи художню літературу (художнє мовлення, художній текст) у контексті риторики, ми неодмінно стикаємося з діяльністю вираження; риторика вивчає художню літературу як таку, що здатна виражати дійсність та ідеї, продукувати специфічні прийоми, перетворюючи мову, – отже, риторика вивчає художню літературу з погляду засобів вираження, риторичних засобів.

Підтвердження цього висновку знаходимо в риториці: «Художній твір є чимось абсолютним, незалежним. З іншого боку, завдання аналізу – характеристика різних вимірів тексту унікального твору. ... У проблемі співвідношення змісту й форми провідним виступає план вираження. Речі поетичні лише потенційно, і саме мова може змусити цю потенцію реалізуватися у творі. Саме тому в художній літературі з погляду риторики має аналізуватися план вираження» [7, с. 262–263].

На цьому етапі підходимо до трактування плану вираження через призму риторичного знання. Центральним поняттям загальної риторики є метабола, або, відповідно до трактування Н. Безменової, «певне відхилення, яке фіксується на будь-

якому з рівнів мови в процесі мовленнєвої діяльності» [7, с. 370–371]. Таким чином, концепт «метабола» у зазначеній теорії покриває поняття «риторичний засіб».

Поняття «метабола» (розуміємо – «риторичний засіб») поєднує риторику й художню літературу, адже «завдяки метаболом літературне мовлення замикається на собі. Саме риторика покликана пояснити, чому слова, перетворені літераторами, впливає на читача, у чому значущість цих слів у художньому мовленні. ... Будь-яка метабола має ефект створення умов сприйняття літературності художнього тексту. Отже, метабола є носієм риторичної функції, яка впливає на етос [7, с. 59–60; 7, с. 266].

Риторичний пафос художньої літератури, про який ішлося вище, безпосередньо впливає на етос, адже коли мова йде про літературний факт, первинним є психологічний ефект. Фахівці з риторики трактують етос як «афективний стан отримувача, який виникає в результаті впливу на нього тексту загалом або окремих стимулів, роль яких виконують метабולי в тексті». Сприйняття тексту може викликати етос читача або слухача чи оціночне судження (етос та оцінка можуть розмежовуватися у свідомості отримувача інформації, можуть і співпадати). «Етос може бути реакцією як на метаболу, так і на текст загалом, оцінка ж, як правило, створюється текстом в цілому. У будь-якому випадку, оціночне судження виступає сумою етосів-реакцій або наслідком етосу» [7, с. 278].

Відповідно до трактувань класичної риторики, три основні її категорії – етос, пафос, логос – перебувають у зв'язку одна з одною і як би переходять одна в одну [8, с. 76]. Ми вище розглянули, що риторичний пафос художньої літератури безпосередньо впливає на риторичний етос: вимога й умова виражати трансформується у свідомості отримувача інформації в емоційні реакції та оціночні судження, і цей процес перетворення відбувається завдяки наявності в художньому тексті метабол (виражальних риторичних засобів).

У теорії загальної риторики всі метабולי класифікують таким чином: на метаплазми й метасемеми (слова та дрібніші одиниці) і метатак西斯 і металогізми (речення та більші одиниці) [7, с. 65]. Вважаємо наведену класифікацію громіздкою й занадто складною стосовно шкільної риторики. У контексті цього дослідження, на нашу думку, доцільно послуговуватися класифікацією О. Зарецької. Відповідно до висновків дослідниці, усі виражальні риторичні засоби варто поділяти на тропи («риторичні прийоми, які реалізуються на рівні слова чи словосполучення») і фігури («риторичні засоби, що реалізуються в тексті, рівному або більшому, ніж речення»), завдяки яким у художньому мовленні «досягається ефект виразності» [4, с. 380–382].

Риторичні засоби (тропи, фігури) мають непересічне значення для побудови мовлення, передусім художнього, оскільки дозволяють уявити зміст мовлення наочно, захоплююче й переконливо, активно впливати на слухача (читача).

Науковці й практики у своїх працях подають різні комплекси риторичних засобів мовлення, що свідчить про наявність у риторичній теорії та практиці величезного арсеналу тропів і фігур. Наприклад, Х. Леммерман окреслює такі риторичні засоби вираження: приклад, подробиця; порівняння; образ (метафора); розповідь; повтор; роз'яснення; заклик (вигук); цитування; перехрещування (хіазм); підвищення напруги (клімакс); протиставлення (антитеза); ланцюжок; зволікання (запізнювання); несподіванка; попереднє повідомлення; гра слів; натяк; опис (парафраза); перебільшення (гіпербола); позірна суперечність (парадокс); попередження або постановка заперечення; риторичне запитання; перейменування (синекдоха) [6, с. 43–44]. А О. Волков подає не лінійний перелік риторичних засобів, а класифікує їх за зразком родо-видової систематизації: 1) фігури осмислення, що створюють смислову та стилістичну єдність висловлювання як завершеної думки (еналлага, епімона, контекстний троп); 2) фігури виділення оформлюють фразу чи окреме положення

мовлення (метафора, метонімія, реприза, анафора, епіфора, оточення, розрізнення, розділення, епітет, плеоназм, перифраз, оксюморон, градація, антитеза, етимологія, відповідність, інтерпретація, переміщення); 3) фігури діалогізму, за допомогою яких організується композиційно значущий хід думки (діалог, попередження, відповідь, повідомлення, запозичення, цитата, алюзія, риторичне запитання) [3, с. 134].

Ритори й оратори давніх часів порівнювали ораторський виступ із деревом, усі частини якого співвідносили з частинами ораторського мовлення. Так, «квіти» «риторичного дерева» ототожнювали з тими прикрасами, які можуть зробити мовлення витонченим, виразним. Д. Александров подає такі визначення тропів і фігур, на які в теорії риторики поділяються «квіти» «риторичного дерева»: троп – слово чи фраза в переносному значенні, образний вислів, зрушення в семантиці слова від прямого до переносного значення (метафора, метонімія, синекдоха, гіпербола, літота, епітет, оксиморон, алегорія); фігура – синтаксично незвичні звороти мовлення, які застосовують для підсилення виразності виступу, впливу на почуття аудиторії (анафора, епіфора, еліпсис, антитеза, градація, інверсія, хіазм, гіпербатон, анаколупф, симплока, парцеляція, асиндетон, полісиндетон, силепсис, катахреза, антимера) [1, с. 43–45].

У працях Н. Кнехт також знаходимо типологію риторичних засобів, але на особливу увагу, на нашу думку, заслуговує трактування особливостей значення риторичних засобів у мовленні. На думку дослідниці, тропи й риторичні фігури:

- відображають хід пізнавальної діяльності людини;
- відображають суб'єктивний погляд людини на світ, її емоції, настрої, оцінки;
- маючи смислову ємність, допомагають коротко передати складний зміст;
- завдяки своїй наочності сприяють кращому сприйманню та міцнішому запам'ятовуванню;
- дають можливість отримати задоволення від тексту та включити адресата у творчий процес [5, с. 13].

Із трьох основних категорій класичної риторики ми не розглядали риторичний логос. Ю. Рождественський подає таке трактування: «Логосом прийнято називати словесні засоби, використані творцем мовлення при реалізації замислу мовлення. ... логос – словесне втілення пафосу на умовах етосу» [8, с. 77]. Характеристика риторичного логосу неможлива без усвідомлення сутності топосів мовлення. О. Волков зазначає, що загальний топос – це правило чи ідея, що приймаються й не обговорюються; частковий топос – це правило чи ідея, які визнаються необов'язково, не завжди й не всіма; зовнішні топоси – це елементи культури й система цінностей, у які включені тексти; внутрішні топоси – це відношення, завдяки яким пов'язані між собою частини зовнішніх топосів (топоси визначення, співположення, обставини) [3, с. 19].

Одним з головних елементів аналізу літературного твору є визначення системи ідейно-емоційних оцінок (загальних і часткових топосів). Сам твір розглядатиметься як зовнішній топос (відповідно до ієрархії зовнішніх топосів, література – різновид мусичних мистецтв). Стосовно внутрішніх топосів, на нашу думку, варто зазначити таке. О. Волков виділяє й характеризує в риторичному мовленні 21 внутрішній топос, акцентуючи увагу на можливості аргументації в кожному з топосів [3, с. 19–27]. Не применшуючи важливості доробку науковця, зауважимо, що в процесі аналізу літературного твору така велика кількість внутрішніх топосів лише ускладнить процес виконання завдання через значний обсяг тексту. Вважаємо за доцільне опрацювання в школі внутрішніх топосів твору художньої літератури обмежити характеристикою місця (простору) й часу. Отже, логічно характеризувати риторичні засоби художньої літератури з погляду розкриття ідейно-емоційних оцінок (загальних і часткових

топосів), художнього простору й художнього часу як внутрішніх топосів.

У контексті нашого дослідження видаються цікавими доробки В. Харченко. На думку науковця, метафори поділяються на аутосугестивні і соціосугестивні: «Метафора аутосугестивна виконує функцію впливати на самого мовця; це метафора для особистого вжитку. ... Соціосугестивна метафора функціонує з метою впливу на соціум, корекції суспільної свідомості, впливу образними засобами на менталітет нації» [9, с. 140]. В. Харченко зазначає, що така класифікація метафор може лягти в основу аналізу аутокомунікації – внутрішнього мовлення, мовлення, адресатом якого є сам мовець, автор, адресант висловлювання. Дослідниця позиціонує функції внутрішнього мовлення: 1) захисна (розрядка, релаксація, зняття стресу, пристосування до обставин життя); 2) аутосугестивна функція (заохочення, спонукання, стимулювання, натхнення); 3) креативна, творча (будь-яка творчість – це творчість зсередини) [9, с. 156].

Подібний підхід, на нашу думку, можна застосувати в процесі характеристики риторичних засобів художньої літератури, поширивши поняття аутосугестивності й соціосугестивності на інші тропи й риторичні фігури. Це дасть можливість предметно проаналізувати в літературному творі мовлення автора й мовлення персонажів, монологи й діалоги, наголосивши на функції риторичних засобів. В окремих випадках яскраві художні тропи варто проаналізувати з погляду взаємодії, наслідуючи В. Харченко, яка дослідила типові й нетипові випадки «зближення тропів» (метафора + епітет; уособлення + порівняння; епітет + метонімія; літота + порівняння тощо) [10, с. 43–54].

Висновки. З погляду риторики художня література є своєрідною лабораторією мови, оскільки в процесі художньої творчості виробляються прийоми вираження. Риторика вивчає у творі художньої літератури словесні образи вираження – виражальні риторичні засоби (тропи й фігури).

Алгоритм аналізу риторичних засобів у текстах художньої літератури варто окреслити таким чином:

1. У процесі аналізу риторичних засобів розрізняти тропи й риторичні фігури.
2. Характеризувати риторичні засоби: з погляду розкриття ідейно-емоційних оцінок; у вимірі художнього простору; у вимірі художнього часу; в авторському мовленні й у мовленні персонажів; у монологіях і діалогах.
3. Акцентувати увагу на роль і функції кожного конкретного риторичного засобу в художньому тексті.
4. Звернути увагу на взаємодію риторичних засобів між собою.

Вивчення виражальних риторичних засобів у школі вважаємо комплексною проблемою, яку можна вирішити завдяки організованому педагогічному впливу не лише на уроках української мови та української літератури, але й у процесі шкільної риторичної освіти й риторизації. Саме шкільна риторична освіта й риторизація шкільного курсу української мови передовсім спроможні відкрити сучасним учням красу і свіжість рідного слова, аромат змісту і смислів, здатність вирощувати квіти на риторичному дереві власного мовлення.

Перспективу подальших досліджень вбачаємо:

- у розробці методики вивчення риторики в загальноосвітній школі (у теоретичному й прикладному аспектах; у методологічному й процесуальному аспектах; в аспекті риторичної компетентності й механізмів її формування тощо);
- у розробці перспективних та ефективних механізмів (технологій) риторизації шкільного курсу української мови та засадах особистісно зорієнтованого, діяльнісного, технологічного, проектного підходів.

Література

1. Александров Д. Н. Риторика : учеб. пособие для вузов / Д. Н. Александров. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 1999. – 534 с.
2. Волков А. А. Курс русской риторики [Электронный ресурс] / А. А. Волков. – Режим доступа : <http://juragrek.narod.ru/nlp/34.htm>. – Заголовок с экрана.
3. Волков А. А. Риторика [Электронный ресурс] / А. А. Волков. – Режим доступа : <http://lib.socio.msu.ru/l/library>. – Заголовок с экрана.
4. Зарецкая Е. Н. Риторика : теория и практика речевой коммуникации / Е. Н. Зарецкая. – [4-е изд.]. – М. : Дело, 2002. – 480 с.
5. Кнэхт Н. П. Лекции по курсу «Риторика» / Н. П. Кнэхт. – М. : МИЭТ, 1999. – 18 с.
6. Леммерман Х. Учебник риторики : тренировка речи с упражнениями [Электронный ресурс] / Хайнц Леммерман. – [перевод с нем. С. Т. Бугло]. – Режим доступа : http://www.klex.ru/books/contact/lemmerman_uchebnik_ritoriki.rar. – Заголовок с экрана // www.ritorika.igro.ru
7. Общая риторика : группа μ («мю») / Ж. Дюбуа, Ф. Пир, А. Тринон и др. ; [общ. ред. и вступ. статья А. К. Авеличева]. – [пер. с фр. Е. Э. Разлоговой, В. П. Нарумова]. – М. : Прогресс, 1986. – 392 с., ил.
8. Рождественский Ю. В. Теория риторики : [учебное пособие для вузов] / Ю. В. Рождественский. – [под. ред. Аннушкина В. И.]. – М : Флинта: Наука, 2005. – 512 с.
9. Харченко В. К. «Белые пятна» на карте современной лингвистики : [книга рисков] / В. К. Харченко. – М. : Издательство литературного института им. А. М. Горького, 2008. – 168 с.
10. Харченко В. К. Малоизвестные приемы и методики исследования языкового материала / В. К. Харченко. – М. : Издательство литературного института им. А. М. Горького, 2008. – 128 с.

Ницета В. Художня література в перспекції риторики : аспект виражальних риторичних засобів / Ницета Володимир // Семантика мови і тексту : матеріали XI Міжнародної наукової конференції (Івано-Франківськ, 26–28 вересня 2012 р.). – Івано-Франківськ : Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, 2012. – С. 433–436.